BENŐ ESZTER*

A PRAGMATIKAI ADAPTÁCIÓ FORMÁI DÓCZI LAJOS *FAUST*-FORDÍTÁSÁBAN

Kulcsszavak: *Dóczi Lajos; Faust-fordítás; honosítás és idegenítés; reáliák; komparatív-kontrasztív elemzés*

1. A PRAGMATIKAI ADAPTÁCIÓ FOGALMA

Dóczi Lajos (született Ludwig Dux, 1845–1919) az Osztrák–Magyar Monarchia dualista államában sajtófelelősként, német és magyar lapokban publikáló újságíróként, valamint műfordítóként egyaránt a német és a magyar kultúra közötti közvetítő szerepet vállalja magára. Kétirányú műfordítói tevékenységének mintegy leképezése a két emberiségrámának, Goethe *Faust*-jának és Madách *Az ember tragédiájának* átültetése. Jelen tanulmány *Faust*-fordításának egyik aspektusát ismerteti: hogyan jár el a német kultúrához tartozó reáliák (földrajzi, kulturális reáliák, szereplők neve, szólások, sajátos nyelvi fordulatok) átültetésekor.

A kulturális különbségek, kulturális aszimmetria leküzdésére kétféle fordítói magatartás lehetséges: a honosító és az idegenítő magatartás. Honosító fordítás esetén a fordító a célnyelvi kultúra elvárásainak igyekszik megfelelni, minimalizálja az idegenséget, kiiktatja a reáliákat, hogy a célnyelvi szöveg minél természetesebben hasson, és a célnyelvi olvasót minél kevesebb feldolgozási erőfeszítésre kényszerítse. Idegenítő fordítás esetén a fordító a forrásnyelvi kultúrához alkalmazkodik, megőrzi az eredeti idegenségét, a forrásnyelvi reáliákat, szándékosan megszegi a célnyelvi konvenciókat, és ezáltal nagyobb erőfeszítésre kényszeríti a célnyelvi olvasót.¹ Egy fordítás valójában mindkét fordítói normát, a megfelelést és alkalmazkodást is alkalmazza, de mértékük különbözik, az egyik norma vezető szerepet kap.²

A honosítás különösen a színdarabok esetében érvényesül, hiszen a darabot az új közönséghez, annak kulturális hátteréhez igazítják. Ezt támasztják alá már a 18. száz-

* BENŐ Eszter (1973), PhD, tanár, Brassai Sámuel Elméleti Líceum, Kolozsvár, esther.beno@gmail.com.

1 KLAUDY Kinga: *Nyelvi és kulturális asszimmetria a reáliák fordításában = Reáliák. A lexikológiától a frazeológiáig. Értelmezések és fordítási kérdések.* Szerk. BÁRDOSI Vilmos. Tinta, Bp., 2013. 88.

2 VÁNDOR Judit: *Adaptáció és újrafordítás.* Fordítástudomány IX(2007). 1. sz. 40–57, 52–53.

zad végi drámafordítások is, melyekben a leggyakoribb pragmatikai adaptáció a szereplők nevének a magyarítása, a cselekmény helyszínének és idejének az aktualizálása. A honosításnak több fokozata van: az idegen vonatkozások teljes magyarításától azok részleges magyarításáig.³

Szinte minden szépirodalmi alkotás tartalmaz reáliákat, amelyek egy nemzeti kultúra identitásának hordozói, és majdnem minden kulturálisan kötött kifejezés döntés elé állítja a fordítót. A kultúrák közötti távolságot a fordítók több módon is áthidalhatják: magyarázó elemek betoldásával, hogy a célnyelvi olvasónak háttértudást nyújtsanak (földrajzi és történelmi reáliák esetén gyakori megoldás), lábjegyzetben hozzáfűzött magyarázattal (történelmi személyiség esetén), transliterálás révén (a forrásnyelvi grafológiai egységet átviszik a célnyelvre), generalizálással, azaz általánosítással (az eredetnél általánosabb, tágabb értelmű terminussal adják vissza a forrásnyelvi szó értelmét), a reáliák kihagyásával (amennyiben azok nem hordoznak fontos információt, és nincsen különösebb érzelmi töltésük), és a reáliák átalakításával (pl. cím esetén).⁴

Valójában éppen a nehezen fordítható részeknél mutatkozik meg a fordító kreativitása, kompetenciája azáltal, hogy miként viszi át a célnyelvi környezetbe a nyelvspecifikus jelenségeket, az idegen kultúra elemeit, jellegzetes vonásait.

Az elemzések során a komparatív és a kontrasztív módszert használom, feltárva a forrás-, illetve célnyelvi szöveg(ek) közti hasonlóságokat, egyező vonásokat, illetve különbségeket, szembenállásokat. A *Faust* vizsgálata céljából egy olyan szövegtörzset hoztam létre, amely Dóczi Lajos (1900/1906), Komáromy Andor (1887), Szabó Mihály (1888), Palágyi Lajos (1909), Kozma Andor (1924), Franyó Zoltán (1956), Sárközi György (1956), Jékely Zoltán (1971), Márton László (1994/2016) fordításait foglalja magában. Egy-egy szövegrészlet jellemzőinek feltárásakor Efraim Israelnek [Hap Bélának] a Magyarul Bábelben internetes irodalmi antológiában megjelent (2017/2018) *Faust*-fordítását is bevonom az összehasonlító vizsgálatba.

2. A FÖLDRAJZI NEVEK ADAPTÁCIÓJA

A *Boszorkányszombat*-jelenetben (*Walpurgis-éji* jelenetben) Mefisztó a boszorkányok találkozóhelyére viszi el Faustot, hogy Margitról elterelje a figyelmét. Ebben a jelenetben a német kultúrkör reáliáival találkozunk: a német hiedelemvilág szerint a Harz-hegység Brocken-csúcsán találkoznak a boszorkányok, a helyet Goethe pontos

3 BENŐ Attila: *Drámafordítás és pragmatikai adaptáció* = Uő: *A dolgok másik neve*. Komp-Press, Kvár, 2011. 138–142.

4 SIMIGNÉ FENYŐ Sarolta: *A fordítás mint közvetítés nyelvi alapjai* = Uő: *A fordítás mint közvetítés*. Stúdium, Miskolc, 2006. 106–113.

földrajzi megnevezéssel határolja körül („Harzgebirg. Gegend von Schierke und Elend”), a Harz-hegységben található továbbá az Ilsenstein-szikla is. Goethe a cselekmény idejét is megnevezi: Walpurgisnacht. Nézzük, hogyan jár el Dóczi Lajos ezekkel a reáliákkal, és elsősorban a *Brocken* hegycsúcsnak milyen célnyelvi megfelelőt keres.

A Walpurgis-éjben a Boszorkányok kara így énekel:

Goethe: Die Hexen zu dem *Brocken* ziehn,

Dóczi: *Gellérthegyre* mi repülünk.

Faust azt mondja Mefisztónak:

Goethe: Zum *Brocken* wandeln wir in der Walpurgisnacht

Dóczi: A *Gellértet* megmászni érdemes

Valamivel később Mefisztó így szól Servibilishez:

Goethe: Wenn ich euch auf dem *Blocksberg* finde;

Dóczi: Az jó, hogy önt a *Gellerten* találok.

Láthatjuk, hogy a *Brocken*-csúcs megfelelője a célnyelvi szövegben a *Gellért*-(hegy) lesz. Dóczi Lajos akkor is explicit módon megnevezi a földrajzi helyet, amikor Goethe csak utal rá:

Goethe: *Dort* sammelt sich der große Hauf

Dóczi: *Gellért csúcsán* összegyűlünk.

Még azon a szöveghelyen is, ahol Mefisztó ’Boszorkányhegyet’ (*Hexenberg*) emleget, Dóczi Lajos ragaszkodik a *Gellért-hegyhez*:

Mefisztó: Da ich zum letztenmal den *Hexenberg* ersteige

Dóczi: Mert én utolszor mászom a *Gellértet*.

A földrajzi név az *Auerbach pincéje*-jelenetben is előfordul, Goethe ezt mondatja Siebellel:

Goethe: Ein alter Bock, wenn er vom *Blocksberg* kehrt

Dóczi: Hogy egy vén bak a *Gellért hegyiről*.

Láthatjuk, Dóczi Lajos a fordítás során nem *Brocken*, nem is *Blocksberg* néven emlegeti a hegyet, hanem *Gellért*, *Gellérthegy*, *Gellért csúcsa* néven. Nézzük, mi szolgál az analógia alapjául.

A német hiedelmek szerint a május elsejére virradó éjszakán, a Walpurgis-éjen, a boszorkányok találkoznak az ördöggel. Gyülekezésük, tivornyáik színhelye rendszerint egy hegytető, fő találkozási helyük a *Brocken*-csúcs, a Harz-hegység legmagasabb pontja, népnyelven *Blocksberg*. Az elnevezés a Harz-hegységen kívül Németország más vidékén is használatossá válik, elátkozott helyeket jelöl, a rossz szellemek gyülekezőhelyének lesz a neve.⁵ A magyar hiedelem szerint a boszorkányok a boszorkányszombatot a *Gellért-hegyen* tartják. A 17. században a hegy gyakran szerepel a

5 DÖMÖTÖR Sándor: *Szent Gellért hegye és a boszorkányok*. Tanulmányok Budapest Múltjából 7. Bp., 1939. 104.

boszorkányperekben a boszorkányok találkozási helyeként.⁶ Sőt, más vidékeken is „Gellért-hegyre való járásnak” nevezik a boszorkányjárást.⁷ A Budán nagy számban élő németiség saját hiedelemvilágából eredően Blocksbergnek nevezi el a Gellért-hegyet, hiszen „a folyóba kikönyöklő sziklatömeg” már alakjánál fogva is a Harz-hegység Brocken-hegyére emlékezteti a németajkú lakosságot – véli Dömötör Sándor.⁸

Valójában egy földrajzi reáliával van itt dolgunk. A *Blocksberget* a német–magyar elektronikus szótár *boszorkányhegynek* fordítja, Halász Előd *Német–magyar szótára* így értelmezi: „boszorkányhittel kapcsolatos gyakori népies hegynév, pl. a Brocken és a budai Gellérthegy”.⁹ Dóczi Lajos tehát a honosítás eljárásával él, a magyar olvasó hiedelemvilágához, ismereteihez igazodik, és áthelyezi a helyszínt magyar területre. Nem véletlenül, az analógia alapjául a német lakosság által használt földrajzi név szolgál, a Budán élő német lakosság pedig Blocksbergnek hívja a Gellért-hegyet.

A további vizsgált fordításokban az adaptáció más formáit is látjuk érvényesülni:

Dóczi: *Gellérthegyre* mi repülünk.
Komáromy: *Gellértre* tart fel a boszorka
kar.

Szabó: *Gellértre* vonúl a boszorka.

Palágyi: Megyünk a *Brocken-hegy*
ormára

Kozma Andor: A *bércre* tart a boszorka
nép

Jékely: Boszorka, a *Bakhegyre* méssz

Franyó: Boszorka száll ki szerteszét
(eltűnik a név)

Sárközi: Boszorkák szállnak fölfelé
(eltűnik a név)

Márton: Boszorkány *Brocken-hegyre*
tartó
(Boszorkányok kara)

Dóczi: A *Gellértet* megmászni érdemes
Komáromy: Walpurg éjjel a *Gellértre*
jövünk.

Szabó: Hogy Szentgyörgy éjén a *Gellértre*
jöttünk

Palágyi: A *Brocken-hegyre* hát azért
indultunk

Kozma Andor: *Boszorkajárta hegy*
Walpurgis-éjibe,

Jékely: avégett kaptatunk boszorkány-
szombaton,

Franyó: A *Brockent* mászva meg
Walpurgis éjjelen

Sárközi: *Hegycsúcsra* nyargalunk boszor-
kányszombaton

Márton: A *Brockenra* megyünk
Walpurgis-éjszakán
(Faust)

⁶ Uo. 93.

⁷ Uo. 95.

⁸ Uo. 104.

⁹ *Német–magyar szótár*. I–II. Szerk. HALÁSZ Előd. Akadémiai, Bp., 1994. 374.

Dóczi: Az jó, hogy önt a <i>Gellérten</i> találom	Dóczi: Hogy egy vén bak a <i>Gellért hegyiről</i>
Komáromy: A <i>Gellérthegy</i> éppen neked való	Komáromy: Vén kecskebak, <i>Gellértről</i> hazatérve
Szabó: Helyes, hogy Önt a <i>Gellérten</i> lelem	Szabó: A <i>Gellértről</i> jöttiben a bakkecske
Palágyi: Jó, hogy itt látom a <i>Brocken hegyén</i>	Palágyi: Vén bak, ha jó boszorkányok köréből (eltűnik a név)
Kozma Andor: Hogy téged is a <i>banya-bércen</i> lellek,	Kozma Andor: S egy vén bak, jártas a <i>Banyahegyen</i> .
Jékely: Be szép, hogy a <i>Banyák hegyén</i> találalak!	Jékely: Vén bak, mely járt a <i>Szent Gellért-hegyén</i>
Franyó: <i>Boszorka-bércen</i> vertetek ti sátrat,	Franyó: Egy vén bak, ott a <i>Boszorkány-hegyen</i> .
Sárközi: Nagyon helyes, hogy itt találalak.	
Márton: Jó, hogy itt látlak a <i>Gellért-hegyen</i> !	Márton: Éjfélkor a <i>Gellért-hegyről</i> loholt.
(Mefisztó)	(Auerbach pincéje)

Ahol Mefisztó Boszorkányhegyet (Hexenberg) emleget, úgy tűnik, nem csak Dóczi Lajos ragaszkodik a Gellért-hegy földrajzi megnevezéshez:

Dóczi: Mert én utolszor mászom a *Gellértet*
 Komáromy: Ma mászom a *Gellértheget* utoljára
 Szabó: Ma a *Gellértet* utoljára mászom
 Palágyi: Most, hogy utolszór e *tetőre* térek,
 Kozma Andor: *Boszorkányhegyre* én ma legutólszor hágok;
 Jékely: hisz a *banyák hegyén* ma mászom utoljára
 Franyó: Utolszor mászom én *boszorkák hegyfokára*.
 Sárközi: Hisz utólszor kúszok *boszorkányok hegyére*
 Márton: Fülemből a boszorkány-zsivajt utolszor hallja (eltűnik a név)

Hogyha a kiemelt szövegrészletekben megnézzük, hogyan jár el a többi fordító, azt látjuk, hogy Dóczi Lajos két kortársa – Komáromy Andor és Szabó Mihály – hozzá hasonlóan adaptálja a földrajzi nevet. A Dóczi Lajosét követő, de mégis két évtizedes időbeli távolsággal, 1924-ben megjelent Palágyi-fordítás már a német Brocken földrajzi nevet használja. A későbbi fordítások vagy megőrzik (Brocken), vagy kihagyják a forrásnyelvi szövegben szereplő földrajzi tulajdonnevet. Többnyire ők is egyfajta honosítással, az általánosító fordítással élnek, földrajzi közneveket alkalmazniak: a 'Brocken' úgy jelenik meg, mint „tető”, „bérc”, „banya-bérc”, „boszor-

kajárta hegy”, „boszorkák hegye”, „boszorkák hegyfoka”, vagy magyaros tulajdonneveket alkotnak: „Banyák hegye”, „Boszorka-bérc”, „Bakhegy”. Tehát a földrajzi név vagy köznévvé válik, vagy pedig tulajdonnévként jelenik meg, mindkét esetben magyarázó, explicitáló jelleggel bír, a földrajzi helyet mint a boszorkányok, banyák hegyét nevezi meg.

A „Gellért-hegy” megnevezés elvétele a későbbi fordítóknál is előfordul, de nem alkalmazzák következetesen: Jékely Zoltán „Szent Gellért-hegy”-nek fordítja egy alkalommal, Márton László hol a német földrajzi nevet, hol pedig a Gellért-hegyet szerepelteti. Az eredeti német földrajzi nevet (Brocken) Palágyi Lajos, Márton László, egy alkalommal pedig Franyó Zoltán is beleírja fordításába.

A Walpurgis-éji jelenet elején a német eredetiben ott áll a pontos földrajzi megnevezés: „Walpurgisnacht. Harzgebirg. Gegend von Schierke und Elend”, amelyben Schierke és Elend a Harz-hegység lábánál fekvő két helység neve. Mivel Dóczi Lajos Gellért-hegyet szerepeltet a fordításában, és eltekint attól, hogy a Harz-hegységnél játszódnak az események, a pontos földrajzi megjelölést is elhagyja, a jelenet elején csupán ennyi áll: „Hegyvidék. Walpurgis éjszakája”.¹⁰ Dóczi Lajos magyarítja a hegy nevét, nem tájolja be pontosan földrajzilag a helyet, ugyanakkor megőrzi a német nyelvterületen használatos „Walpurgis éjszakája” megnevezést, bár ennek a magyar kultúrában Szent György napja a megfelelője.

Nézzük meg Komáromy Andor és Szabó Mihály eljárását, akik szintén a „Gellért-hegy” földrajzi név mellett döntenek a fordítás során:

Komáromy: Walpurg éjjele. A Harchegység Schierke és Elend közt.

Szabó: Szentgyörgy éje. Hegyvidék.

Láthatjuk, egyedül Szabó Mihály nevezi „Szentgyörgy éje”-nek a boszorkánytalálkozó idejét. Akárcsak Dóczi Lajos, ő is elhagyja a földrajzi hely pontos megnevezését.

A következő földrajzi reália a Harz-hegységben található Ilsenstein-szikla, ez Dóczi Lajos magyarításában „Örzse szirtje” lesz:

Übern *Ilsenstein!*

Da guckt ich der Eule

ins Nest hinein,

Die macht ein Paar Augen!

Megtekintém

Bagoly fészkrét

Örzse szirtén.

Hogy' nézett!

10 *Faust. Göthe tragédiája*. Magyarra ford. DÓCZI Lajos. Ráth Mór, Pest, 1873 (a továbbiakban *Faust*).

Az Örzse a régi, gyakori Erzsébet név becéző alakja. Rokon neve az Ilze, amely német rövidülésből származik (Elisabeth > Ilse).¹¹ Dóczi Lajos tehát nem alaptalanul magyarítja az Ilsenstein-sziklát „Örzse-szirt”-nek. Szabó Mihály Dóczi Lajoshoz hasonlóan magyarít, átültetésében „Erzsókszirt” szerepel. Franyó Zoltán szintén honosító eljárással „Ilza-kövé”-nek nevezi a sziklát. Komáromy Andor „Ilsenkö” néven említi. Az „Ilsenstein” német nevet Palágyi Lajos, valamint a további fordítók megőrzik.

Láthatjuk, hogy a földrajzi reáliák esetében Dóczi Lajos a honosítást választja. A korabeli kritika hevesen reagál rá. Dóczi Lajos 1873-ban megjelent *Faust*-fordításáról Závodszy Károly a *Figyelő*-ben két részletben nyilatkozik. Az első részben a fordítás magyartalanságát, a másodikban pedig a fordítónak a germán mitológiában való jártassága hiányát rója fel. Závodszy Károly így vélekedik: „... mert a jelenet címében Göthe egyenesen felírta: Harzgebirg, Gegend von Schierke und Elend, mely két falu a Brocken lábánál, mintegy harmadfél órai távolságban fekszik a csúcstól: és Dóczi mégis Gellérthegyet szerepeltet. Ezért: vagy nincs a német hitregetanban kelendő ismerete, vagy szándékosan hamisította meg e helyeket. Mert ne mondja nekünk senki, hogy Dóczi a magyar nép tudalmával akarta összhangba hozni, hogy meséinkben a Gellért ismeretes. Ez a kifogás tekintetbe nem jöhet. Hiszen akkor a svéd, a francia, a skót mind helyezze által a színhelyet a maga hegyére!”¹²

Závodszy úgy véli, Dóczi Lajosnak „nemcsak Gellértnek nem szabad vala fordítania a Blocksberget, hanem ha Blocksbergnek hagyja, meg kelle magyaráznia, hogy ez nem a mi Blocksbergünk”.¹³ A magyarítás kapcsán azt is a szemére veti, hogy „iparkodik minden áron tősgyökeres magyar lenni”.¹⁴

Hogy Závodszy Károly mennyire elveti az adaptációt mint fordítói eljárást, mutatja az is, hogy ferdítésnek, meghamisításnak, akár „vaskos tudatlanságnak” tartja a honosítást Dóczi Lajos részéről: „A Faust-monda tökéletesen német, s Faust, bár a kutató, a magasra törő szellem örökemberi megszemélyesítője, mégis német; az honára, származására, műveltségére nézve. A mi az ő és a Mefisztó szavaiból, tetteiből, utaiból a mythologia körébe tartozik: az a német mythologia határai közt esik. A német mythologiában gyökereznek a fogalmak, kifejezések, melyeket más mythologia birodalmába vonni csak vastag tudatlanság vagy gyöngye ítélőképesség mellett lehet. Válassza ki Dóczi Lajos, a melyik hiúságának jobban hizeleg...”¹⁵

11 FERCSIK Erzsébet–RAÁTZ Judit: *Keresztnevek enciklopédiája. A leggyakoribb női és férfinevek*. Tinta, Bp., 2009. 358.

12 ZÁVODSZKY Károly: *Faust*. II. rész. *Göthe tragédiája*. Magyarra ford. Dóczi Lajos. Pest, 1873. Kiadja Ráth Mór. Figyelő III(1873). 11 sz. 126.

13 Uo.

14 Uo. 127.

15 Uo. 125.

Dóczi megoldása nem tudatlanságából vagy a mitológiában való járatlanságából következik, hanem tudatos fordítói eljárás: kulturális átültetéssel, azaz pragmatikai adaptációval van dolgunk. Őt a honosítási szándék vezérli. A cselekményt célnyelvi környezetbe helyezi át, hogy közelebb hozza a magyar (olvasó)közönséghez a forrásnyelvi szöveget. Ez a honosítási eljárás szinte normatív jellegű a 19. századi magyar fordításokban, különösen a drámafordításokban.¹⁶ Ugyanakkor a magyarítás ötlete akár ösztönösen is felmerülhet benne, hiszen otthonosan mozog mindkét kultúrában. A célnyelvi közönség feltételezett valóságismeretéhez alkalmazkodó műfordító egyéni döntése ez, amelyet a mű világa tesz lehetővé, hiszen, amint a német mitológiában a Brocken a boszorkányok fő találkozási helye, úgy a magyar hiedelemvilágban a Gellért-hegy is az.

Az első, 1873-as fordításban Závodszy Károly talál még egy kivetnivalót: a német Rippach falunak „Ripacs”-ra fordítását. Bár alapvetően az átdolgozott kiadást (1900) vizsgálom, amelyben már „Rippach” szerepel, kitérek Dóczi Lajos korábbi fordítói megoldására. Auerbach pincéjében hangzik el Frosch szájából:

Ihr seid wohl spät von *Rippach* aufgebrochen.

*Ripacs*ból későn indulni találtak.¹⁷

Závodszy Károly a kritikájában kíméletlenül támad: „Ez a Gellért-fordítás sületlenség, ép olyan, mint Rippach falunak „Ripacs”-ra változtatása. Mikor a „Gellért” szemembe ötlött legelőször, és utána legottan „Ripacs”-ot olvastam, tudva, hogy Rippach Lipcséhez közel esik, azonnal fali térképemhez siettem, megnézni, ha vajon nincs-e a lipetmegyei Lipcse mellett hasonnevű község, nem tétetett-e át a Faustmonda teljesen magyar talajra? Nem találtam. Tehát ez mégis az a Rippach, mely Lipcse és Weissenfels közt az utolsó postaállomás volt...”¹⁸ Talán nem is olyan nagy „sületlenség” vagy melléfogás a név magyarítása, amely egyben beszélő név lesz, hiszen más fordítók is megteszik azt. Legfeljebb a „ripacs” fogalom stílusértéke szúrja a szemünket. Nézzük a további 19. századi fordításokat:

Komáromy: Talán *Rüpfkfalvából* jöttetek

Szabó: Tán *Kutyabonton* jobbat iddogáltak?

Komáromy Andor és Szabó Mihály is magyarítja a helységnevet. Láthatjuk, hogy Dóczi Lajos fordítói változtatának van egy többlete: hangalakilag közel áll az eredetihez: Rippach – Ripacs. De a későbbi fordítók sorában is van, aki adaptációval él: a helységnév Kozma Andornál „Csap” Jékely és Sárközi fordításában „Rátót”:

Kozma: Tán *Csapról* utra későn keltetek ti?

Jékely: *Rátótról* későn kerekedtetek fel?

Sárközi: *Rátótról* későn indultak ma, látjuk.

¹⁶ BENŐ: i. m. 89.

¹⁷ *Faust*. 88.

¹⁸ ZÁVODSZKY: i. m. 126.

A földrajzi neveknél maradva, vizsgáljuk meg a *Prater* magyarra fordítását. Mefisztó így szól Servibilishez a Walpurgis-éji jelenet végén:

Komm doch das Hügelchen heran,	E dombra jer! Itt víg a nép,
Hier ist's so lustig wie im <i>Prater</i> .	Egész városligeti kép.
Und hat man mir's nicht angetan,	S mit látok itt? Ha nem káprázat,
So seh ich wahrlich ein Theater.	Valóságos, igaz színházat.

A *Prater* a bécsi Prátert, a vidámparkot idézi, amely valójában egy folyóparti liget, ahova a nép mulatság végett szokott kirándulni. A *Prater* név feltehetőleg a latin „pratum” (‘mező’, ‘rét’), illetve az olasz „prato” (‘liget’) szóból származik.¹⁹ Dóczi Lajos itt általánosító fordítással él, így lesz a német tulajdonnév-értékű *Prater* „városliget”. Kozma Andor „népkertbéli vígasságot” lát, Komáromy Andor és Franyó Zoltán „népkert”-nek fordítja („Ott, mint a népkertben, van élet”, Franyó), Szabó Mihály és Palágyi Lajos a „liget” szót használják. Meghagyva a tulajdonnevet, „Práter”-nek fordítja Jékely Zoltán, Sárközi György és Márton László.

Láthatjuk, a földrajzi nevek fordításakor rendszerint a honosítás szándéka – mai műszóval a pragmatikai adaptáció – vezérli Dóczi Lajos fordítói döntéseit. A Brocken vagy Gellért-hegy analóg kultúraspecifikus fogalom esetében is az adaptációt választja.

3. A SZEMÉLYNEVEK ÉS BESZÉLŐ NEVEK FORDÍTÁSA

A következőkben azt vizsgálom, milyen fordítói eljárást alkalmaz Dóczi Lajos a személynevek esetében. Mefisztó neve Mephisto lesz, az eredeti Mephistopheles rövidített változata. Dóczi Lajos megőrzi az idegen írásformát. Faust és Wagner, valamint az *Auerbach pincéje*-jelenet szereplőinek (Siebel, Frosch, Brander, Altmayer) nevénél Dóczi Lajos átvitelrel él, a tulajdonneveket változatlanul átviszi a célnyelvi szövegbe.

Ahol a német névnek magyar megfelelője van, a behelyettesítést választja: így lesz Margerete Margit, Marthe Márta, Valentin pedig Bálint. A *kútnál*-jelenetben Margit (Gretchen) és Lidi (Lieschen) a megesett Borcsáról (Bärbelchen) beszélgetnek. Lidi Zsuzsikától (Sibylle) hallotta a hírt, és megosztja Margittal. Dóczi Lajos tehát a népies, többnyire becéző alakú nevekkal magyarosít. A személynevek hangulata így megfelel a magyar népi világnak, és hatásában közel áll az eredeti mű népies hangulatához. Az egyszerű, nép sorából való személyek nevének szónévfunkciója lesz, és konnotatív jelentéssel bővül. A szereplők magyarrá formálódnak nyelvezetük által is, beszédajátosságaik tükrözik valamely társadalmi réteghez tartozásukat.

19 Boris PARASCHKEWOW: *Wörter und Namen gleicher Herkunft und Struktur: Lexikon etymologischer Dubletten im Deutschen*. Walter de Gruyter, Berlin/New York, 2004. 276.

A későbbi fordítók ugyancsak honosító eljárással élnek, kisebb eltérésekkel. Míg Dóczi Lajosnál *Lieschen* magyar neve *Lidi*, *Bärbelchen* neve *Borcsa*, Komáromy Andornál *Liza* és *Boris*, Szabó Mihálynál *Örzi* és *Borcsa* név szerepel. Palágyi Lajosnál és később Kozma Andornál is *Erzsi* és *Borcsa*, Jékely Zoltánnál *Lizi* és *Bora*, Sárközi Györgynél *Lizi* és *Borka*, Franyó Zoltánnál *Erzsi* és *Boris*, Márton Lászlónál *Liza* és *Boriska* név szerepel.

A megesett lány történetét *Sibylle* mondta el Lidinek – ezt az idegenül hangzó nevet már kevesebben magyarosítják. Dóczi Lajos *Zsuzsika* névvel illeti Sibyllét. A műfordítók közül Szabó Mihály *Sárának*, Kozma Andor *Ilusnak* fordítja, de a többi fordító megőrzi a név idegenségét, esetleg magyar írásformát és hangalakot kölcsönöz a névnek (Komáromy *Sibilla*, Palágyi *Sibylle*, Jékely, Franyó: *Szibill*, Sárközi: *Szibilla*, Márton: *Sibylla*).

Az idegen nevek magyar ekvivalenssel való helyettesítése, magyarosítása, különösen a keresztnemeké a 19. század nemzeti törekvéseinek velejárója. A 20. század folyamán válik általánossá az idegen nevek megtartása: fordításkor meghagyják a nevek eredeti alakját, ahogyan azt a forrásnyelvi nyelvközösség jelöli.²⁰ Efraim Israel *Magyarul Babelben* irodalmi internetes antológiában megjelenített *Faust*-fordításában már teljes átvitelt alkalmaz a tulajdonnevek esetében. Megőrizve minden egyes név idegen alakját, Efraim Israel fordítói változatában a Dóczi Lajos honosította sor („Lidi: Hallottad már a Borcsa dolgát?”) így jelenik meg: „Lieschen: »A Bärbelchenről tudsz-e hírt?»”.²¹

A következőkben olyan tulajdonnevek, *beszélő nevek* fordítását követem figyelemmel, amelyek sajátos konnotációval, közszoói jelentéssel rendelkeznek. A Boszorkányszombat-jelenetben előfordul a „Junker Volland” megnevezés, melyben a „Volland” az ördög egyik középkori német neve (középfelnémet: válant), de a név használata szokatlan, ritka a német nyelvben (Vö. Deutsches Wörterbuch von Jacob Grimm und Wilhelm Grimm).²² Dóczi Lajos Ármány úrfi néven említi. A Czuczor–Fogarasi-féle szótár a következőket írja az „ármány” szóról: „Őseink által a pogány hittel behozott régi szó, mely gonosz szellemet, ártalmas istent jelent, ki minden jót gátolni törekszik.” Dóczi Lajos fordításában az ’ármány’ a sátánnak azt a tulajdonságát emeli ki, amely a *Faust*-ban önmeghatározásként hangzik el: „egy darabka oly erő, mely csak a

20 FARKAS Tamás: *A tulajdonnevek fordításának alapkérdéseiről. Diadal vagy Viktória, Eugén vagy Jenő?* Fordítástudomány XI(2009). 2. sz. 31.

21 [https://www.magyarulbabelben.net/works/de/Goethe%2C_Johann_Wolfgang_von/Faust_\(1.2.2.\)_Der_Tragödie_erster_Teil_Am_Brunnen](https://www.magyarulbabelben.net/works/de/Goethe%2C_Johann_Wolfgang_von/Faust_(1.2.2.)_Der_Tragödie_erster_Teil_Am_Brunnen) (Utolsó megtekintés: 2018. 06. 28.)

22 Jacob und Wilhelm GRIMM: *Deutsches Wörterbuch*. 16 Bde. in 32 Teilbänden. Leipzig 1854–1961. Quellenverzeichnis Leipzig 1971. Online-Version vom 28. 06. 2018. Bd. 26.

rosszra tör...”, azaz ártani kíván. Ugyanakkor az „ármány” régi szó a magyar nyelvben, akárcsak a németben a „Voland”.

Goethe: Platz! *Junker Voland* kommt. Platz! süßer Pöbel, Platz!

Dóczi: Hó! *Ármány úrfi* jön! Helyet, gyöngy söpredék! (Mephisto)

Dóczi Lajos és Szabó Mihály választása alig tér el egymástól: Szabó egyszerűen Ármánynak nevezi a sátánt („Urad jön, *Ármány* jön! Tágulj csak édes népem!”). A Faust további fordítói „Sátán úrfi” (Jékely, Franyó), „Sátán ficsúr” (Kozma) néven emlegetik az ördögöt, vagy megőrzik az idegen Voland nevet (Komáromy, Palágyi, Márton).

Kozma: Helyet! csürhém, helyet! *Sátán ficsúr* vagyok!

Jékely: *Sátán úrfi* vagyok! Szép pereputty, helyet!

Franyó: A *Sátán úrfi* jön! Helyet, szép csőcselék!

Komáromy: Helyet! Jön *Voland úr*! Adj helyet csőcselékem!

Palágyi: Helyet, ha mondom! *Voland urfi* jön.

Márton: Helyet, jónép! Én vagyok itt, *Voland*!

Efraim: *Voland úr* jön! Helyet, te édes csőcselék!

Láthatjuk, Dóczi Lajos a honosítást választja, akárcsak Kozma, Jékely vagy Franyó. Dóczi fordítói megoldása nem szokványos, de találó jellege miatt kiemelkedik a fordítások sorából.

Az eredeti műben az ördög egy harmadik nevével is találkozunk: „Urian”. Nem honosító, hanem idegenítő eljárással él Dóczi Lajos, amikor az Urian név esetében megőrzi az idegenszerűséget: „Gellért csúcsán összegyűlünk/ Elöl, felől *Urián*”. („Dort sammelt sich der große Hauf,/ *Herr Urian* sitzt oben auf.”). A „Herr Urian” a német nyelvben szintén az ördög megnevezésére szolgáló, több irodalmi műben előforduló, tréfás, megszépítő jellegű név.²³ A további fordítók is megőrzik az idegen nyelvi formát.

Hogyan jár el Dóczi Lajos a beszélő nevekkkel, mint a „Herr Hans” vagy „Hans Liederlich”? A Hans a németben gyakran a beszélő nevek elemeként fordul elő, egyik jelentése ‘ördög’ (Hans Urian), a Hans Liederlich szókapcsolatban pedig ‘csavargó, züllött fickó’.²⁴ Auerbach pincéjében hangzik el Frosch szájából a kérdéspár:

Ihr seid wohl spät von Rippach Rippachról későn indulni találtak;
aufgebrochen?

Habt ihr mit *Herren Hans* noch erst zu *Fa Jankó úrral* vacsoráltak?
Nacht gespeist?

23 Johann Georg KRÜNITZ–Johann Christoph ADELUNG: *Eintrag in der Oeconomischen Encyclopädie von Grammatisch-kritisches Wörterbuch der hochdeutschen Mundart*. Bd. 4. Leipzig, 1801, s. v. Der Urian.

24 HALÁSZ: *i. m.* 930.

Dóczi Lajos „Fa Jankó úr”-nak fordítja a Herr Hans megnevezést: a „fajankó” gúnynévből alkot leleményesen tulajdonnevet. Dóczi Lajos megoldását Kozma Andor, Sárközi György és Franyó Zoltán is átveszi, ami arra enged következtetni, hogy a későbbi fordítók is találónak érzik a megfeleltetést. Herr Hans Komáromy Andor fordításában *Rüppök Jankó úr*, Szabó Mihálynál *Oktondi Úr*, Palágyinál *Tökgilkó úr*, Jékelynél *Istók bácsi*, Márton Lászlónál pedig *Seggfej bácsi* lesz, és Efraim Israel *Báró Hans von Ülepp* néven emlegeti. Úgy vélem, a két utóbbi megoldás az előzőek finom iróniájához képest nyersnek, illetve kissé művinek, erőltetettnek hat.

Az *Utca*-jelenetben Mefisztó a Hans Liederlich (‘csavargó, züllött fickó’) elnevezéssel illeti Faustot, aki a Boszorkánykonyha tükrében megpillantva Margitot, beleszeret a lányba. Faust egyetlen vágya a „kis teremtest elszédíteni”. Mefisztó csillapítani próbálja őt:

Du sprichst ja wie <i>Hans Liederlich</i> ,	Hisz úgy beszélsz, mint <i>Korhely Miska</i>
Der begehrt jede liebe Blum für sich.	Ki minden rózsát tépeget.

Dóczi Lajos a forrásnyelvi szöveghez hűen beszélő névvel illeti Faustot. A „Korhely Miska” név előtagjában a „korhely” német eredetű jövevényszó, a rosszalló, szidalmazó értelemben használatos „korhely” jelző annyit tesz, mint ’mulatozó, léha, duhaj, züllött’,²⁵ ’korcsmázó, iszákos, dorbéző, henyélő, tunya, semmirevaló, kicsapongó’.²⁶ Dóczi Lajos választását találónak érzem: a választott „korhely” jelző utal Faust kicsapongására, léhaságára, ugyanakkor nem túl erős, mint némely további fordítói megoldás.

Nézzük a további fordítói megoldásokat. Kozma Andor a „kéjzsivány”, Franyó Zoltán a „céda-fi”, Sárközi György a „kékszakáll” közszóval adja vissza a nevet. További tulajdonnevekkel illeti Faustot a többi fordító: Kujon Jani lesz a Jékely-fordításban, Efraim Israel fordításában Ledér Jenő, Szabónál Vászott Bandi, Márton László meg a Nyeles Jancsi szókapcsolattal nevezi meg. Palágyi nem tulajdonnévvel, hanem egyszerűen a „léha” jelzővel illeti („Ej, ej, az úr milyen *léha* lett”). Komáromy sem tulajdonnévvel, hanem jelzővel látja el: „ledér uram”. A választott kifejezéshez mindig sajátos konnotáció, érzelmi töltés társul. A fordítói megoldásokat olvasva érzékeljük, hogy a szavak bonyolult „holdudvara” más-más árnyalatot kölcsönöz a megszólított-nak. A „kujon” kifejezés inkább nőcsábászjellegét kölcsönöz Faustnak, szinonimája

25 *Etimológiai szótár. Magyar szavak és toldalékok eredete.* Szerk. ZAICZ Gábor. Tinta, Bp., 2006. 434.

26 CZUCZOR Gergely–FOGARASI János: *A magyar nyelv szótára.* Emil Gusztav Magyar Akadémiai nyomdásznál, Pest, 1862. <https://www.arcanum.hu/en/online-kiadvanyok/Lexikonok-a-magyar-nyelv-szotara-czuczorfogarasi-55BEC/> (Utolsó megtekintés: 2018. 07. 01.)

'szoknyavadász, szoknyapecér, nőbolond',²⁷ míg a „ledér” szinonimái 'kicsapongó, könnyűvérű, csélcsep, léha, szabados'²⁸, a „vásott” olyan személyre utal, akinek az erkölcsi érzései elváltak, a „nyeles” szó pedig a mai szleng része.²⁹

Mefisztó megszólítását Faust megtisztelő jelzővel viszonyozza: Herr Magister Lobesan.

Mein Herr Magister Lobesan,

Laß Er mich mit dem Gesetz in Frieden!

Nagytiszteletű praeceptorom,

Nekem itt föl ne emlegesse

A törvény paragrafusát.

A „lobesan” vagy a középfelnémet „lobesam” (lat. laudabilis) kifejezés titulusokban szerepelt a Grimm-szótár³⁰ szerint, jelentése 'dicséretes, hírneves, érdemekben gazdag, nagyérdemű'. Dóczi Lajos a „Magister”-nek a latin „praeceptor”-t felelteti meg (tanár, tanító, oktató), a „Lobesan”-nak meg a „nagytiszteletű” jelzőt („nagytiszteletű praeceptorom”). Fordítása hű, és egyben honosításnak is tekinthető.

Hadd nézzük a többi fordítói eljárást: Komáromy a „tisztelt professorom”, Szabó a „tisztelendő mesterem”, Franyó Zoltán egyszerűen a „Magiszter úr” megszólítással él, Sárközi György a „Tiszteletes tanár uram”, Palágyi a „Főtisztelendő bölcs papom” megszólítással. Kozma Andor a „Nagyképű tanár úr” megnevezéssel máris más konnotációt ad a megszólításnak (fölényes), akárcsak Jékely a „Derék erkölcsbíró uram” (másokat bíráló) megnevezéssel. Márton László „Magiszter úr, Nagytudományú” hátravetett jelzős szerkezettel fordítja, Efraim Israel a „Jó Rendesi doktor uram” megszólítással, amely a megszokottól eltérő, eredetieskedő megnevezésként hat.

Az idegenítéssel is találkozunk Dóczi Lajos *Faust*-fordításában. A szellemlények nevét az első *Dolgozószo*ba-jelenetben Dóczi Lajos nem magyarosítja. Faust a sétájából tér haza; az ördög, aki fekete uszkar képében férkőzik be Faust szobájába, vándor-diákká változik. Faust ekkor megjelenésre akarja kényszeríteni az ördögöt, és Salamon kulcsához (Clavicula Salomonis) fordul, a 16. századi varázslókönyvhöz, amely kaput nyit a természetfölötti világra, összeköttetést biztosít a makrokozmossszal, és hatalmat ad az elemekben rejlő szellemek fölött. Faust a „négyek mondását” veszi elő:

Salamander – villanj!

Undene – szörnyedj!

27 *Magyar szókincstár. Rokont értelmű szavak, szólások és ellentétek szótára*. Szerk. Kiss Gábor. Tinta, Bp., 2001. 499.

28 Uo. 513.

29 <http://mek.oszk.hu/adatbazis/lexikon/phplex/lexikon/d/szleng/szl169.html>. A Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszékének honlapjának szlengszótára. http://mnytud.arts.klte.hu/szleng/szl_kut/index.php (Utolsó megtekintés: 2019. 02. 04.)

30 GRIMM: *i. m.* Online-Version vom 28. 06. 2018.

Sylphe – elillanj!
Kobold – görnyedj!
A ki tudja,
Mi az útja
És mivolta
Mindenik elemnek,
Parancsolva
Szólhat a szellemcseregnek.
Tűnj le tűzbe,
Salamander!
Zuhogj vízbe,
Undene!
Lobogj szépen, csillagképen,
Sylphe!
Házi szolgálatra fuss,
Jöszte végül, segítségül,
Inkubus, Inkubus!

A felsorolt nevek mutatják, hogy Dóczi Lajos itt az idegenítés eszközével él, a négy szellem nevét nem magyarítja. Az idegenszerűség itt, úgy vélem, növeli a ráolvasás varázsigejellegét. Az idegenül hangzó nevek mitológiai alakok nevei: Undene (vízi szellem, sellő, undiné), Sylphe (szilfid, a levegő lény), Salamander (szalamandra, a tűz szelleme), Kobold (manó, házi szellem), akik a négy alapelem víz, tűz, levegő, föld megtestesítői.

A kritika azonban kifogásolja az idegen nevek használatát, akárcsak a magyarázatok hiányát. Závodszy Károly már említett cikkében úgy véli, a magyarázatok hiánya miatt „sok hely élvezhetetlen”. Sőt, nem csupán a magyar, hanem a német olvasó számára is szükségesek lennének a magyarázatok, állítja. Majd így folytatja: „Mi ez a Salamon kulcsa? Dóczi nem gondol vele. Mi az a Salamander, Unde, Sylphe, Kobold? Dóczi nem értelmezi. Mi az Urián? szintén nem kommentálja. Holott e helyeket csak mythológiai ismeretek mellett méltányolhatjuk igazán, becsük és mélységük szerint”.³¹

Nem az idegenítés, hanem a honosítás mellett dönt Jékely Zoltán, aki részben magyarítja a megszólításokat: Szalamandra, Undéne, Szilfe, Kobold szerepel a ráolvasásban. Igazán honosító eljárással Szabó Mihály él, akinek a fordításában Szalamandra, Sellő, Légtünde, Manó szerepel. Franyó Zoltán szinte teljesen Szabó Mihály mintáját követi, amikor a négy elem neve Szalamandra, Sellő, Tünde, Manó lesz célnyelvi szövegében.

31 ZÁVODSZKY: *i. m.* 125.

Úgy vélem, az idegenszerűség megőrzése itt jogos, esztétikai hatása van. Az akusztikai hatás fokozó jellege igézőbbé teszi a ráolvasást, amelyet Faust mond. Egy értelmetlen, idegenszerű hangcsoport könnyebben kelt hangalaki kifejezéstöbbletet, mint amelynek nincs ilyen jellegű motiváltsága. Dóczi Lajos tehát nem csupán honosító eljárással él, hanem idegenítő eljárást is alkalmaz, ahol szükségesnek találja.

4. A KIHAGYÁS MINT ADAPTÁCIÓS ELJÁRÁS

A honosítás egy másik válfaja a kihagyás. Ez történik Dóczi Lajos célnyelvi szövegvariánsában a „Walpurgis-éji álom avagy Oberon és Titánia aranylakodalma intermezzoja” jelenettel. A boszorkányszombat után Mefisztó továbbviszi Faustot egy Walpurgis-éji álomba, Oberon és Titánia esküvőjére. Dóczi Lajos ezt a jelenetet kihagyja, nem fordítja le magyarra. Lábjegyzetben utal rá, hogy a mű egy része kimarad: „A Walpurgis-éjjeli álomot, mint a magyar közönség előtt teljesen érthetetlen alkalmi gúnyverset, kihagyandónak véltem, A fordító”.³²

A vizsgált *Faust*-fordítások sorában egyedül Dóczi Lajos *Faust*-fordításában marad el az intermezzo. Kortársai (pl. Komáromy: Walpurgéji álom vagyis Oberon és Titania aranylakodalma. Egy Intermezzó; Szabó: Szentgyörgyéji álom vagy Oberon és Titania aranymenyekzője. Játék szünet alatt), valamint a későbbi fordítók is lefordítják a jelenetet. Ez a jelenet Shakespeare *Szentivánéji álom* (a szereplők Titania, Puck és Oberon), valamint *A vihar* (Ariel neve) című művére utal, és mindmáig kérdés, hogy Goethe miért fűzte be a dráma cselekményébe ezt a nem igazán illeszkedő, zűrzavaros jelenetet.

Vitatható, hogy helyénvaló-e Dóczi Lajos adaptációja, amely mögött feltehetőleg az a szándék áll, hogy a darabot (vagy annak bizonyos vonatkozásait) a célnyelvi közönség feltételezett kulturális ismereteihez igazítsa. Mit kell megőriznie a műfordítónak, és mit lehet módosítani vagy akár kihagynia a fordításban? – tesszük fel a kérdést. Dóczi Lajos feltehetőleg azért hagyja el ezt a jelenetet, mert úgy ítéli, korának magyar közönsége számára nem ismertek Goethe kulturális utalásai. A közjátékban nincs cselekmény. Rudolf Eppelsheimer irodalomtudós szerint az álomjelenet egy zavaros kavalkád, amelyben Goethe saját kora közéleti viszonyait és a kortársait szatirizálja: irodalmárokat, tudósokat, politikusokat. Servibilis nem más, mint Karl August Böttiger dilettáns színházigazgató, Hennings pedig August Adolph von Hennings, aki Goethe verseit élesen kritizálta, Szélkakas (Windfahne) Johann Friedrich Reichardt újságíró, akit kétkulacsosnak tartottak, a Daru (Kranich) Johann Caspar Lavater lelkész, akinek a szemfényvesztést és hazudozást veti a szemére Goe-

32 DÓCZI LAJOS–CSENGERI JÁNOS: *Goethe drámái műveiből: Faust, Iphigenia Taurisban*. Lampel R. Kvkeresk., Bp., [1906]. 176.

the, a Vaskosak (Die Massiven) pedig a forradalmi tömeget képviselik – jelzi Eppelsheimer.³³ Goethe maga is megjelenik, ő a Világfi (Weltkind).³⁴ A mű azonban a jelenet nélkül is tartalmilag „egész” és élvezhető marad. Amennyiben Dóczi Lajos meghagyta volna a jelenetet, a magyar olvasó számára lépten-nyomon magyarázatokat kellett volna hozzáfűznie, ami nehézkessé tette volna a megértést. Színpad előadás esetében pedig lehetetlen magyarázatokkal ellátni a jelenetet. Tény, hogy az amúgy éles hangú kritika a kihagyást nem rója fel a fordítónak.

5. A MAGYAROS JELLEG ERŐSÖDÉSE KÜLÖNBÖZŐ KIFEJEZÉSEKBEN, BESZÉDHELYZETHEZ KÖTÖTT FORMULÁKBAN

A fordítás során a tartalom hozzáidomul a célnyelv sajátos látásmódjához. A különféle reáliák a forrásnyelvi nyelvközösség kultúráját és gondolkodásmódját tükrözik, legyenek azok néprajzi, társadalmi reáliák vagy történelmi események. A műfordítónak döntenie kell, a két kultúra közötti közvetítés során mit hagy meg, illetve mit honosít. A pragmatikai adaptáción nemcsak kulturális megfeleltetést értünk, hiszen az eljárás a nyelvi megformáltság és kulturális utalások tekintetében is otthonosabbá teszi a művet.

A kulturális átültetés egyik formája az, amikor a német kultúrára, német nyelvre való utalást a fordító felfüggeszti. Dóczi Lajos következetes a honosításban: ahogy a Gellért-hegy vidékére helyezi át a boszorkányszombat színhelyét, a ’német szó’, ’német hon’ kifejezéseket is elkerüli, így a „német színpad” helyett a „honi színpad”, a „szeretett német nyelvem” helyett a „szülötte szóm” kifejezést használja. A reáliák ilyen jellegű általánosító fordítása és kihagyása ma a fordítás szövegtulajdonságának tekinthető.³⁵ Az Igazgató így szól az *Előjáték a színpadon*-jelenetben:

Ihr wißt, <i>auf unsern deutschen Bühnen</i>	Tudod, <i>honi színpadjainknál</i>
Probiert ein jeder, was er mag;	Mindenki tesz, a hogyi tehet.

Az ilyen jellegű honosítás nem jellemzi Dóczi Lajos kortársainak a fordítását, akik a „német színpadunk/ színpadjaink/ német színpadon” kifejezésekkel élnek

33 Rudolf EPPELSHEIMER: *Goethes Faust. Das Drama im Doppelreich. Versuch einer Deutung im Sinne des Dichters*. Verlag Freies Geistesleben, Stuttgart, 1982. 161–196.

34 A magyar nevek a Jékely-fordításból származnak. Johann Wolfgang GOETHE: *Faust*. Fordította: JÉKELY Zoltán. Magyar Helikon, Bp., 1971.

35 KLAUDY Kinga: *A fordítási univerzálékról különös tekintettel az egyszerűsítésre = A nyelv neve-lő szerepe*. A XI. Magyar Alkalmazott Nyelvészeti Kongresszus előadásainak válogatott gyűjteménye. Szerk. Fóris Á. et. al. Lingua Franca Csoport, Pécs, 2002. 483.

(Komáromy, Szabó, Palágyi). Az Újszövetség fordításának nekikezdő Faust így elmélkedik:

Mich drängt's, den Grundtext aufzuschlagen,	Vágyom kutatni ős szavát,
Mit redlichem Gefühl einmal	S a szent nyelvű eredetit,
Das heilige Original	Mint súgja az együgyű hit,
<i>In mein geliebtes Deutsch zu übertragen.</i>	<i>Szülötte szómba tenni át.</i>

Komáromy Andor a következőképpen utal a nyelvre: „A szent eredetit az én szeretett / Német nyelvembe átál ültessem”. Szabó Mihály és Palágyi Lajos Dóczi Lajoshoz hasonlóan honosít: Szabónál Faust „hazám nyelvére”, Palágyinál „édes nyelvünkre” ülteti át a forrásnyelvi kifejezést.

Dóczi Lajos a sajátos megnevezéseknek magyaros kifejezéseket feleltet meg. Az *Éjjel*-jelenetben Faust megidézi a Földszellemet, majd Wagnerrel, a tanítványával elmélkedik. Faust úgy érzi, hogy a meglévő tudása hiábavaló, nem talál választ kérdéseire sem a tudományban, sem a mágiában. Wagner az ellentéte Faustnak, nem kínozzák kétségek, mint a mesterét. Faust arra próbálja rávezetni tanítványát, hogy az általa elsajátított és elsajátítható tudás kevés, a „múlt kor szelleme”, „egy régi bölcs szava” mind nem kielégítő:

S az idők szelleme? Az ám!
 A tisztelt szerzők szelleme csupán,
 A melyben tükröződnek az idők.
 S mily torzalakká válik mindez!
 Elfutnál, ha csak rá tekintesz.
 Egy lomtár, egy szemétkosár még,
 S hozzá legföllebb egy *Vitézi Játék*.
 Pompás sententiákra fejtve szépen
 Mint bábjaik szájába illik épen.

Faust monológiát olvasva tűnik fel a *Vitézi Játék* szókapcsolat magyaros jellege. Dóczi Lajos újra a honosítással él, azonban fordítói megoldása nem adja vissza az eredeti iróniáját, amely a felgyülemlett emberi tudást, ismeretet elégtelennek, illuzórikusnak, talminak, csak „színpadi akciónak” tartja, amely nem ad választ az emberi lét nagy kérdéseire, megpróbáltatásaira. A német eredetiben a „Haupt- und Staatsaktion” kifejezés szerepel („Ein Kehrtrichter und eine Rumpelkammer/ Und höchstens eine Haupt- und Staatsaktion”).

Dóczi Lajos megoldásával ellentétben Komáromy Andor és Kozma Andor szó szerint fordít:

Komáromy: Legföljebb egy-egy status actio
 Kozma: S legföljebb fő- és státusakció...

Feltehetőleg Dóczi Lajos hatására Franyó Zoltán fordításában a „vitézi színdarab” szókapcsolatban visszaköszön a „vitézi” jelző. Szabó Mihálynál „nagy hős játék”, Palágyi Lajosnál „udvari nagy díszkomédia”, Jékely Zoltánnál „históriás színdarab” szerepel, Sárközi Györgynél „vértől csöpögő, bús tragédia”, Márton Lászlónál „színpadi akció”.

A város kapuja előtt zajló jelenetben színes embertömeggel találkozunk. Húsvét ünnepe van, szabadnap, különféle emberek beszélgetnek az őket foglalkoztató dolgokról. A *Másik polgár* (Andrer Bürger) szájából hangzanak el a következők:

Nichts Bessers weiß ich mir an Sonn- und Feiertagen	Ünnepnapon csak kedvesb, mint akármí,
Als ein Gespräch von Krieg und Kriegsgeschrei,	Igy harczról, háborúról diskurálni,
Wenn <i>hinten, weit</i> , in der Türkei, <i>Die Völker aufeinander schlagen</i> .	Ha messze, <i>Isten háta megett</i> , <i>Török tatárral</i> összeveszett.
Man steht am Fenster, trinkt sein Gläschen aus	Pohárka mellől ilykor a folyót
Und sieht den Fluß hinab die bunten Schiffe gleiten;	Nézem, hogy hordja mind a kis hajót,
Dann kehrt man abends froh nach Haus, Und <i>segnet Fried</i> und Friedenszeiten.	S estére haza mék vígan, És <i>áldom Istenem</i> , hogy béke van.

A figyelmes olvasónak megakad a szeme egy soron: míg a német eredetiben a messzi Törökországban egymásra törnek a népek, addig a magyar nyelvű fordításban „török” és „tatár” szerepel: „Török tatárral összeveszett”. Itt úgyszintén pragmatikai adaptációval állunk szemben, amely a magyar történelmi múlt török veszedelmét, tatárjárásait idézi. A többi *Faust*-fordítónál nincs szó tatárról, mint ahogy az eredetiben sem. Még két kifejezés tűnik fel a részletben: a „hinten, weit, in der Türkei” (‘lent, messzi Törökországban’), amelyet magyarul Dóczi Lajos „az Isten háta megett” frazeológiai szókapcsolattal ad vissza (‘nagyon eldugott, távoli helyen’), fokozva ezzel a messzeséget. A „[man] segnet Fried und Friedenszeiten” (‘áldjuk a békét és békeidőket’) egy, beszédhelyezethez kötött pragmatikus helyzetmondat formájában szerepel Dóczinál: „áldom Istenem”. Mindkét fordítói megfeleltetés többletet hordoz, dúsítás a fordító részéről, az eredetiben nincs jelen.

Magyaros jellegű a „kutyabőr” kifejezés a második *Dolgozószoba*-jelenetben, ahol Mefisztó nem elégszik meg az adott szóval, írásba akarja foglalni a szerződést: pergamenne, Dóczi Lajos fordításában „kutyabőrre” óhajtja íratni. Mefisztó bagatellizálja a dolgot, mintha jelentéktelen, szimbolikus dolog volna az egész, pedig valójában Faust lelkéről van szó.

Faust:

Allein ein *Pergament*, beschrieben und beprägt,
Ist ein Gespenst, vor dem sich alle scheuen.

Faust:

De *kutyabőr*, viasz, meg tinta
Oly rém, melytől mindenki
megriad.

A „beirt s pecsétetelt pergament” (Komáromy), „beírt pecsétes pergament” (Szabó), „írás pecsétivel” (Palágyi) „pergament” (Franyó, Sárközi), „teleírt, pecsétes ív” (Márton), „pecsétes, írt papírlap” (Jékely) helyett Dóczi Lajos a kutyabőr által a „kutyabőrös nemesség” fogalmát idézi fel az olvasóban.

Kozma Andornál és Szabó Mihálynál pár sorral lejjebb visszaköszön a „kutyabőr” kifejezés, meglehet, Dóczi Lajos hatására, hiszen a németben „Wachs und Leder”, azaz ’viasz és bőr’ szerepel:

De írott pergament s pecsét, mely véle jár.

Mint a kísértet, mindenek borzalma.

A szó már elhal ott a tollban

S viasz- és *kutyabőr*-uralom van.

Az elemzett megféleltetéseknek az a fordítói elvárás állhat a hátterében, hogy a célnyelvi szövegnek úgy kell hangzania, mintha magyar szerző magyarul írta volna.

A honosítás szándéka vezérli Dóczi Lajost a népies, magyaros szavak használatában is. A 19. században kiépülő magyar nemzettudat a népi jellegzetességeket a nemzeti jelleggel azonosítja. Gyulai Pál hangsúlyozza, hogy a népnyelv alkalmas „a fenség, erő, kellem és humor kifejezésére”, de hatása az ellentétébe fordulhat, „durvasággá fajulhat”, „ha válogatás vagy ha szükséges átalakítás nélkül” használják a „népi szólásmódokat”. Amennyiben az író népiesebb akar lenni a népnél, elvész a népnyelvre jellemző, „keresetlen egyszerűség” – figyelmeztet Gyulai.³⁶ Az irodalmon belül jelentkező népi-nemzeti irányzat, melynek Petőfi és Arany fő képviselője, a népiességet népnyelvi szókinccsel, népköltészeti formákkal igyekszik megvalósítani. A következő szövegrészeket szóhasználatában Dóczi Lajos is a magyar nemzeti jelleg erősítésére törekszik:

36 GYULAI Pál: *Költői nyelvünk és szépprózánk*. Budapesti Szemle 89(1897). 243. sz. 485.

Was steht ihr Weiber, heult und klagt?
 Still, altes Weinfäß!
 Eure Höflichkeit erfreut mich sehr
 Es erben sich Gesetz' und Rechte
 Wie eine ew'ge Krankheit fort
 Wie hält's nur noch zusammen?
 Bald hatte das arme Tier genung
 Ich weiß dir so ein Schätzchen auszuspüren
 Wer schlich sich ein?
 O Herr, verzeiht den rohen Gruß!
 Bei aller verschmähten Liebe!
 Was kneipt dich denn so sehr?
 Den ganzen Tag hat man die Hände voll!
 Da wurden seine Geschwister
 Bei Hof auch große Herrn
 Auf! Holla! Ho!
 A! tara lara da!

Mit *óbégattok*, asszonyok?
Csitt, öreg hordó!
 Igen *nyájas*, hogy ide fáradt
 A törvény s jogok öröksége
 Mint *ős nyavalya* öröklül
 Mi tartja benne a *szuszt* még?
Doszt lesz néki nemsokára
 Egy ily *tubát* tudok számodra én
 Lopva, *suttyomba*?
 Uram, a *zokszót* megbocsádd
 A *fitymált* szerelemre!
 Mi *csikar* annyira?
 Egész nap *hercehurcza*, hajtás
 S az udvarnál nagyra ment
 Minden *pereputtya*
 Haj! *Tillaárom*!
 Hej, *dínom-dánom*, sanálom!

A dőlt betűvel kiemelt népies kifejezések részben hangutánzó szavak: a „Csitt!” bizalmas jellegű mondatszó; az Arany János által is réjaként alkalmazott „tillaárom”,³⁷ a „dínom-dánom” kurjantás mint a jókedv, lelkesedés, humor kifejezője; a bizalmas jellegű, hangfestő „hercehurca”, a rosszálló, hangutánzó „óbégat”. Érzelemkifejező ereje van már hangalakjánál fogva a „suttyomban” főnévnek, a bizalmas, tréfás „szusz” főnévnek, a „doszt” határozószónak, a fölényes lebecsülést kifejező „fitymál” igének, de a „tuba” főnévnek is, amely a fiatal nő kedveskedő, népies megnevezése. Az alkalmazott népies nyelvi elemek nem csupán magyar nemzeti jelleget visznek a célnyelvi szövegbe, de ezenfelül a hangzásbeli expresszivitásukhoz kapcsolódó hangulat is növeli kifejezőerejüket. A kifejezőség fokozódik azáltal, hogy a felsorolt nyelvi elemekhez olyan nyelven kívüli elemek társulnak, mint a gesztus, a hanghordozás, a szituáció.

A kultúraspecifikus kifejezéseken kívül a reáliák sorába tartoznak a ruhadarabok is. A ruhadarabok megnevezésének a fordításakor Dóczi Lajos fordítására nemcsak a honosítás jellemző, hanem az idegenítés is. Nézzünk először példákat a honosításra. Mefisztó így szól Fausthoz:

Csak add nekem *palástod*, *kucsmád*
 Komm, gib mir deinen *Rock* und *Mütze*.

37 ARANY JÁNOS: *Írószobám = Arany János vidám versei*. Szerk. R. BERDE Mária. Lepage Lajos Könyvkereskedés, Kvár, 1942. 13.

A német „Rock” megfelelője ’kabát’, a „Mütze” meg ’fejfedő, sapka’. Dóczi Lajos itt honosít, magyaros ruhadarabokat ad a szereplőkre.

Az Auerbach pincéjében énekelt bordalban (Runda) már az idegenítésnek vagyunk tanúi:

Da, miß dem Junker *Kleider*
Und miß ihm *Hosen* an.

Szabj ez úrfinak *ruhát*
Kaputot, nadrágot.

Und daß, so lieb sein Kopf ihm ist,
Die *Hosen* keine Falten werfen!

És úgy vigyázzon a fejére,
Hahogy a *plundra* ráncot vet.

A ruhadarabok immár nem magyarosak, hanem német ruhadarabok: a „kaput” (’hosszú felsőkabát mint polgári férfiviselet’) és a „plundra” (’bő szárú férfinadrág’). Hogyha a 19. századi kortárs fordítók megoldásait nézzük, láthatjuk, hogy az idegenítés Dóczi Lajosra jellemző eljárás, Komáromy Andornál és Palágyi Lajosnál egyszerűen „ruha”, „nadrág” szerepel, Szabó Mihály a „pantallon”, „kabát”, „nadrág” lexémákat választja.

A tanítvány a „pitvaron” vár Faustra, amely a tornác népies megnevezése („Most is vár – hallom – egy a *pitvaron*” – „Gleich hör ich einen *auf dem Gange!*”). Ugyanakkor Bálint rátámad Faustra, és így szól: „Ki már azzal a *gyíklesővel!*” („Heraus mit Eurem Flederwisch!”). A *gyíkleső* német eredetű szó, egy vékony, rövid kard gúnyneve, amelyet díszöltözethez szoktak felkötni. A „pitvar” csak Dóczi Lajosnál fordul elő, Komáromy, Szabó, Palágyi a „folyosó” lexémát választja; a kard mindhárom fordítónál „gyíkleső”.

Mefisztó így szól: „De parádés napon *ordót* viselni illik” („Doch läßt am Galatag man seinen *Orden* sehn”). Az „Orden” (’rendjel’) fordításakor Dóczi Lajos a latin eredetű „ordó” kifejezést használja.³⁸ Szabó Mihály is él az „ordó” kifejezéssel, de Komáromy és Palágyi az „Orden” magyar megfelelőjeként a „rendjel” lexémát választja.

A társalgásban használt fordulatok, beszédhelyzethez kötött formulák magyarítása is mind a célnyelvi olvasóhoz való igazodást jelzik. Dóczi Lajos Faustja az „Isten hozzád” búcsúszóval köszön el a boldogságtól: „Most *Isten hozzád*, boldogságom”. A forrásnyelvi szövegben szereplő „Es wird mein schönstes Glück zunichte!” nyersfordításban annyit tesz, mint ’legszebb boldogságom odatesz, megsemmisül’. Komáromy Andor így fordít: „Egész boldogságomnak vége van!”, Szabó Mihály pedig a következőképpen: „Oda most legszebb szerencsém”.

Faust átlátja, hogy „az ördög egoista, / Egy *Isten áldjon*-ért nem teszi ő / Azt, mi-ből másnak haszna nő”. A német szövegben „um Gottes willen” szerepel, ’az istenért,

38 Tótfalusi István: *Idegenszó-tár*. Tinta, Bp., 2008. 678.

az Isten szerelméért' („... der Teufel ist ein Egoist/ Und tut nicht leicht um Gottes willen, / Was einem andern nützlich ist”). Ha Dóczi kortársainak megoldásait vizsgáljuk, látható, hogy ketten is az „isten nevében” szókapcsolattal élnek (Szabó: „Az ördög egoista, / S isten nevében olyant nem tesz”, Palágyi: „nem segít csak úgy isten nevében”). Ettől némileg eltér Komáromy Andor fordítása: „az ördög önző jól tudom, / S Isten fizessért nem könnyen teszi”.

Mefisztó alázatosan, esedezve kéri az őt fogva tartó Faustot, hogy bocsássa el: „Ezúttal főkép s mindenképen/ Csak azt *instálom*, hogy bocsáss”. A népies, régies igei alak, az „instálom” az alázatosság és az udvariasság árnyalatát kölcsönzi Mefisztó kérésének, mint a német eredetiben elhangzó 'kérve kérlek' („Doch jetzo bitt ich, *hoch und höchst*”). Palágyi a könyörgést a „sürgető” melléknév fokozó ismétlésével éri el – az alapfokot a középfok követi módhatározói funkcióban: „Most csak azt kérem, sürgetően, / Legsürgetőbben: hagyj, eressz el!”. Komáromy az ismételt „nagyon” határozószóval („Most csak arra kérlek, nagyon, nagyon, / Eressz engem ezúttal szabadon”) nyomatékosít, Szabó ördöge pedig megalázkodik Faust előtt: „Most csak arra kérlek, tisztelettel, / S alázatosan, hogy bocsáss el”.

Ügyszintén udvariasságot fejez ki a „de ne vegye zokon” betoldás a Tanítvány beszédében, hiszen az idiomatikus kifejezés a forrásnyelvi szövegben nincs jelen: „De ne vegye zokon: / Megvallom, már is elkiváncozom” („*Aufrichtig*, möchte schon wieder fort”).

A düh, indulatosság kifejezését szolgálják az enyhébb szitokformák, mint a Dóczi Lajos fordításában szereplő „patvarba!” („Was Henker!”), amely Komáromynál „mit a poklok!”, Palágyinál „teringettét!” felkiáltás lesz.

A „verné el a jég” (Csak hogy kószálni szeretett felette, / meg más borát és hitvesét szerette, / Meg a koczkát – hogy *verné el a jég!*) Dóczi Lajos célnyelvi szövegében betoldás, hiszen az eredetiben nincsen szitok („Er liebte nur das allzuvieler Wandern/ Und fremde Weiber und fremden Wein/ Und das verfluchte Würfelspiel”). A vele kortárs fordítók közül egyik sem told be szitkot, Szabó Mihály az „istenverte kocka” szókapcsolattal él, Palágyi Lajos és Komáromy Andor a forrásnyelvi szöveghez hűen az „átkos kocka”, valamint az „átkozott sok kocka” kifejezést választják (verflucht – átkozott). A „verné el a jég” betoldás egyfajta kompenzációként értelmezhető.

Összegzésként elmondható, Dóczi Lajos Goethe művét úgy fordítja magyarra, hogy rendszerint kellő mértékben és indokolt esetben él a pragmatikai adaptáció lehetőségével. Erre utal az a tény, hogy a későbbi magyar *Faust*-fordítók többnyire ugyanazokon a szöveghelyeken alkalmaznak adaptációt. A beszélő személynevek magyarításában Dóczi Lajos általában fordítói leleményességről tesz tanúságot, fordítói megoldásai gyakran kifejezőek, szemléletesek. Nemcsak a tulajdonnevek esetében magyarosít, hanem köszönések és társalgásban használt fordulatok, beszédhelyzethez kötött formulák népies változatainak alkalmazásával is. Nála az adaptáció nem mechanikus eljárás, nem él vele indokolatlanul, hanem a célnyelvi olvasóra akar

hatni vele. A befogadó közösség korabeli elvárásaihoz igazodik, és, ha szükségesnek érzi, akár az idegenítés alkalmazásával teremt sajátos atmoszférát, amint ezt a szellem német nevének megőrzése mutatja. Ugyanakkor elmondható, hogy a honosítást csak annyiban érvényesíti, amennyiben a mű világa és az általa követett hűségkoncepció követelménye ezt lehetővé teszi. Láthatjuk, hogy fordítói döntései során mindkét fordítói magatartás – a honosítás és idegenítés – megnyilvánul. A feldolgozott fordítói megoldások elemzése azt mutatja, hogy Dóczi Lajos előnyben részesíti a honosítást, a célnyelvi befogadót tartva szem előtt. Kulturális adaptációja az újrafordítási hipotézis elméletével is magyarázható, amely szerint az idegen kultúra befogadása érdekében az első fordításokra a honosítási szándék nagyobb mértékben jellemző.

THE FORMS OF ADAPTATION IN THE HUNGARIAN TRANSLATION OF FAUST BY LAJOS DÓCZI

Keywords: *Lajos Dóczi as a bilingual translator; literary translation; Faust by Johann Wolfgang von Goethe; comparative analyses; culturally bounded words*

Lajos Dóczi (1845–1919) was a writer, poet and translator, journalist and a bilingual diplomat of Jewish origin. The article describes the translation techniques concerning the culturally bounded words and expressions in the Hungarian translations of Faust written by J. W. Goethe. Analysing the translating techniques and methods applied by Dóczi, the adaption is an outstanding procedure. In the target language text of the drama, in some cases, one can observe the replacement of social-cultural realities of the original text with the elements of the target language culture. Thus, the scene Walpurgis Night is placed from *Brocken Mountain* to *Gellért Hill*, in Budapest. Adaption is present especially in the case of geographical and personal names with stylistic value, as well as in the translation of connotative and emotive expressions.

FORMELE ADAPTĂRII ÎN TRADUCEREA ÎN MAGHIARĂ A OPEREI FAUST DE CĂTRE LAJOS DÓCZI

Cuvinte-cheie: *Lajos Dóczi traducător bilingv; traducere literară; Faust de Johann Wolfgang von Goethe; analiză comparativ-contrastivă; realii și cultureme*

Lajos Dóczi (1845–1919) a fost un scriitor, poet, traducător, journalist și diplomat bilingv de origine evreiască. Articolul studiază procedeele de traducere a realităților, a culturemelor germane în limba maghiară în opera Faust de J. W. Goethe. Privitor la metodele și tehnicile

abordate de Lajos Dóczi, se constată că unul dintre principiile la care apelează este adaptarea. În textul țintă al dramei observăm înlocuirea unor realități socio-culturale din limba sursă printr-una specifică socioculturii limbii țintă: astfel scena Noptii Walpurgis este mutată de pe muntele Brocken pe Muntele Gellért. Adaptarea se efectuează în cazul unor nume geografice și cel al unor nume de persoane având funcție stilistică, dar și a unor expresii cărora li se pot atașa sensuri conotative, asociative sau emotive.